

Հովկապատճեն շարժումին՝ որ յանգեցաւ Պարսկական Յեղափոխութեան։ Այսօր նոյն իսկ պարսիկները կը խոստովանին թէ առանց Մէլգոն Խանի Պարսկաստան երկար ատեն զրկուած պիտի մար Սահմանադրութեան բարիքներէն։

Իր պաշտօնավարութեան առաջին 4-5 տարիներու շրջանին մէջ Շահին ու Եսպարքոսին այնչափ կատարեալ վստահութեանը կ'արժանանայ որ, յետոյ Պատուիրակութեան կարեւոր պաշտօնով մը կը զրկուի Եւրոպական բոլոր արքունիքներն և Միացեալ Կահանգներու կառավարութեանց մօտ։ Մելգոնն Խան իր այս գըծուարին ու փափուկ պաշտօնը ի զլուխ կը ճանէ բարեկամական դաշնագրութիւններ կնքելով և բազմաթիւ շքանշաններով կը վերադառնայ Թէրասն։

Հակառակ այս նշանաւոր ծառայութեանց, Մելգոնի Խան քաղաքական հակառակորդներ ու նեցաւ Պարսիկ պետական անձերէն՝ որոնք իր գրուածքներուն մէջ իրենց կենդանի պատկերը տեսնելով՝ սկսան զինքն հալածել: Մելգոնի Խանի նախանձորդներն ու թշնամիները ձայնակցելով հայ երիտասարդին ներմուծած փորձեն ատող ուղևուանդ խուժանին, համոզեցին Շահը, թէ անոր կազմակերպութեան մէջ Պարսկաստանի լուսաւորութեան և յառաջադիմութեան մասին խօսուած ճառերը՝ տեսակ մը գիմակ են և անոր տակ ծածկուած են փառասիրական նպատակներ, որոնք չար խորհուրդն ունեցած են Շահը զահէն վար ձգել և իրեն ձեռքն առնել կառավարական իշխանութիւնը: Հալածանքը չուշացաւ, և Մելգոնի Խան պրծելու համար իր դէմ սպառնացող վտանգէն՝ 1860 թուականին Պոլիս փախչելով ազատեցաւ: Հոն մնաց 15 տարի, յաճախ Եւրոպա ճամբորդելով:

Պարապելով արեւելեան գրականութեան ուսումնասիրութեամբ՝ միջոցներ փնտռեց արաբական տառերը բարւոքելու, որոնք ամբողջ Ասհմետական աշխարհին տառերն էին: Այս աշխատութեան իրը արդիւնք հրատարակեց բարւոքուած տառերով Սաատի «Կիւլիստան»ը: Մելզոն Խանի շնորհազրկութիւնը երկար չտեսեց: Թուրքիոյ այն ժամանակուան գեսապանը, Հաճի Միրզա Հիւսէյին Խան, որ զարգացան մարդ մ'էր, և Մելզոն Խանին մտերիմ բարեկամը, զգալով թէ իր բարեկամին լուսաւոր խորհուրդները անհրաժեշտ են իր երկրին բարւոք վարչութեան համար, յաջողեցաւ արդարացնելու զանիկա

Շահին քով, և երբ 1875-ին թուրքիոյ գեսպառ նը Պարսկաստանի առաջին նախարար անուանուցաւ, Մէլզոն Խանն ալ հրաւիրեց թէհրան և Շահին հաճութեամբ նշանակուեցաւ Աւրքին Գործող հայուսուս:

ՄՈՒՐԱՏ-ՌԱՓԱՅԵԼԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՐԻԿԻ ԲԱՄԵԱԿԸ

ԱՅԴ ՀԱՐԻԿԻՐԱՄԵԱԿԻ որ վենետիկի մէջ վերջերս տօնուեցաւ մեծ շուղով, ժամանակակից հայ կրթական ու մշակութային գործին ամենէն կարեւոր մէկ բաժինին հարիսւր տարուան շընանի մը մէջ տուած այլազան ու բարեբար արդիւնքներուն խրոխս ու արդար փառաբանումը եղաւ:

Թէ ինչի մէջ կը կայանայ հսկայ Մխիթար Աբբային և անոր հիմնադպանակի Մխաբանութեան կատարած գերը հայ ժամանակակից ազգային մշակոյթի՝ ու նաեւ բովանդակ ազգային կեանքի՝ վերածնունդին մէջ, և թէ այդ ընդհանուր բեղմնաւոր ու սիրալի մտաւոր գործունէութեան մէջ աեղ կը ըսնէ Սամ. Մուրատ և Եղուարդ Ռափայէլ ազգասէր բարերարնէրուն նուիրատութեան չնորհիւ Մխիթարեանց իրականացուցած հայ կրթական վաստակը, այս նիւթերուն վրայ անցեալին մէջ ես մէկէ աւելի անգամ դրած եմ և ջանացած եմ ցոյց տալ թէ ինչո՞ւ, ինչ ձեւով ու շափով և ինչ կետերու մէջ մեծ ու գեղեցիկ եղած է Մխիթարեանց ճիգը: Այսօր, պատասխաներով հրաւէրին զոր ստացայ «Բազմավակա»ի յարգելի խմբագրապետէն, կ'ուզեմ, - քանի որ մանաւանդ չկրցայ գերախոսաբար երթալ վենետիկ և մաննակցիլ հանդէսին, - քանի մը հակիրճ էջերու մէջ խտացեալ ձեւով մը կրկնել այդ պայծառ հարիւրամեակին առթիւ ինչ որ արդէն ընդարձակօրէն դրած եմ, բացարելու համար անդամ մը եւս պատճառները երախտագիտութեան պարտին զոր Հայ ազգն ունի Մխիթարեան Մխաբանութեան հանդէպ:

Թէ հայ ուսումնասէր ու տաղանդաւոր միտքը, որ՝ յորմէէնետէ մեր ցեղն իր անկախութիւնը կորսնցուցած և մտաւոր անկման մէջ գտնուող Արեւելքի մը ծոցը՝ բռնակալ ու յետամնաց ցեղերու լուծին տակ՝ ինք ալ ինկած, նուազած, հիւծած էր, ի՞նչպէս՝ ազատ, առողջ ու զարդացած միշավայրի մը մէջ փոխագրուելով՝ կրնար իր քաղաքակրթական բարձր յատկութեանց ամբողջ չափը տալ, զայդ է որ ահա հաստատեց Միխիթարի Տունը՝ վենետիկի պէս հրաշալի միջավայրի մը մէջ յաջողելով լիովին ծաղկեցնել հայ ցեղի մասաւոր ու հոգեկան ձիրքերը: Վենետիկ, գեղասիրութեան ու հայրենասիրութեան շքեղ վառարան, ինքն իսկ գիւթիչ հաւաքավայր մը բնութեան ու արուեստի արտակարգ զեղեցկութեանց, ուր գիտութեան ու խաւարի մէջ կըած ու ծիւրած Արեւելքէն շունչ առնելու, ինքինքնին գտնելու եկող հայ մտաւորական կրօնաւորներու խումբ մը կը ճգնէր հայ մշակոյթը եւրոպական հին ու նոր բարձր գրականութեան, արուեստի և գիտութեան լոյսերուն տակ վերանորոգել, վենետիկ՝ ուր այդ հայրենանուէր ու գեղապաշտ հայ հոգիները գտան ամէն խրախոյս, ամէն

գիւրութիւն, բարոյական ամէն օգնութիւն՝ խոռալական աղնիւ ու հանճարեղ ազգին կողմէ՝ իրենց գործը կատարելու համար, մեծ բաժին ունի Մխիթարի հիմնած գործին այնքան ճոխ պաղաքերման ու տեւական կենսունակութեան մէջ։ Անհուն Մխիթարը և իր մեծատաղանդ աշակերտները, Զամշեան, ինձինեան, Աւետիքեան, Բագրատունիի, Հիւրմիւղ, Ալիշան և անքան ուրիշներ, ինչպէս և այն քանի մը մեծ ուժերը որ հեռացան վանքէն բայց Մխիթարեան ընտանիքին կը պատկանին, Գաբրիէլ Այվազովի, Խորեն Գալֆաեան (Ղարաբէյ), Նորայր Բիւղանդացի. ու նաեւ Մխիթարի Տան միւս ճիւղին նշանաւոր ուսումնականները՝ անոնք ալ գերման գիտութեան հարուստ ու զօրեղ միջավայրէն օգտուող, — Գամլըրմեան, Գարագչեան, Այտընեան, Տաշեան, Մէնէվիշեան և այլք, եղան բանաստեղծներ, թարգմանիչներ, բանասէրներ՝ հաւասար լաւագոյններուն զոր տուաւ Արեւմուտքը, այսինքն նոր ժամանակներու մէջ երկրագունադի ամենէն զարգացած ու յառաջադէմ մասը։

Հայ ժողովուրդի ազգային ու մտաւոր վերածնութեան մէջ՝ Մխիթարեանց ճիգը ամէն ինչ չէ. ուրիշ տեսակէտներով կարեւոր տարբեր մեծ ուժեր երեւան եկած են Թրքահայաստանի կամ կովկասեան Հայաստանի մէջ, Լջմիածին ու Վարագ, Պոլիս և Թիֆլիս, Մոսկուա և Իզմիր։ Արովեան մը, Պարոնեան մը, Պետրոս Դուրեան մը և Եղիշէ Դուրեան մը, Սունդուկեանց մը, Թումանեան մը, Խրիմեան մը, Մուռանձտեանց մը, Զօհրապ մը, Թօրամանեան մը, Կոմիտաս մը, Թլկատինցի մը և այլք ըրած են ուրիշ էական բաներ։ Բայց Մխիթարեանց ճիգը՝ նոր ժամանակներու սկիզբը ճամբայ բացող առաջին մեծ շարժումը եղած է և ընդհանուր զարթումէն յետոյ՝ մշակութային ստեղծագործ աշխատանքի կամ ուսումնասիրական վաստակի մեծագոյն վառարաններէն մին կազմած է։

Ազգասիրական ու մտաւորական այսպիսի բարձր գեր մը կատարելու կոչուած Միաբանութեան մը յանձնելով՝ կրթական նպատակի մը յատկացուելու համար՝ կարեւոր գումարներ, Մուրաստ և Ռափայէլ ամենէն հեռատեսօրէն ազգօգուտ գործը կատարած եղան։ Այդ գումարներով Մխիթարեանք 1834 ին հիմնեցին նախ Մուրաստնան վարժարանը փատուայի մէջ, տասներկու տարի վերջ 1846 ին փոխադրելով զայն Փարիզ։

Մուրաստեան վարժարանի հաստատութենէն երկու տարի յետոյ վենետիկի մէջ բացին Ռափայէլնան վարժարանը, որուն հետ եկաւ միացաւ Մուրաստնան 1870 ի Փրանքեւ փրուստական պատերազմի միջոցին, և անկից ի վեր այդ վարժարանը վենետիկի մէջ երկու հարերարներուն միացեալ անունով՝ կը շարունակէ իր կրթական բեղմնաւոր գործը։

Մխիթարեան Հայրերը իրենց տրուած կտակներու գումարներն աճեցնելով խղճամիտ և զոհաբեր ջանքերով՝ մէկ վարժարանի տեղ դպրոցներու խումբ մը հիմնեցին՝ իրերւ Մուրաստ-Ռափայէլեան նախապատրաստական վարժարանի տեղին Պալքանեան երկիրներէ ոմանց մէջ։ ու վերջին տարիներուն Փարիզի մէջ վերահաստատեցին երբեմնի հոչակաւոր Մուրաստեան վարժարանը, Փարիզի, այսինքն լոյսի մեծագոյն կեդրոնին, գեղարուեստի և գիտութեան արեգակնապայլ վառարանին մէջ, ուր արդէն երկար ժամանակէ ի վեր Արեւելքէն մեր երիտասարդութեան մէկ ստուար մասը կու գայ իր միաքը զարգացնել և ուր Մուրաստեան վարժարանը՝ իր հին շրջանին ինչպէս և

այսօր՝ ֆրանսական մոքին ու հայ մոքին մեծ միջնորդներէն մին հանդիսացաւ։

Կարելի է ամբողջ գիրք մը լեցնել՝ թուելու համար Մխիթարեան կրթարաններէն ելած մուտոր զանազան ուժերը և մեկնաբաններու համար անոնց ամէն մէկուն, մանաւանդ կարեւորագոյններուն, կատարած գործին նշանակութիւնը, հայ ժամանակակից ազգային կեանքի, գրականութեան, արուեստի, բանասիրութեան վրայ ունեցած ազգեցութիւնը։ Հոսկովեմ յիշատակել գոնէ ամենէն նշանակալից անուններէն քանի մը խումբեր։

Դերենց (տոքթ. Յ. Շիմանեան), որ իր հայ պատմական գեղեցիկ վեպերով հանրածանօթ, Մխիթարեան սան մըն էր, մանուկ հասակէն՝ Ալիշանի հետ՝ Պոլսէն Ա. Ղաղար զիկուած՝ քահանայական կեանքի նուիրուելու համար, ան իր ուսումը վանքին մէջ ստացած է, բայց յետոյ եկեղեցական ասպարէզէն հրաժարելով՝ Փարիզ գացած է թշկութիւն ուսանելու։ Փատուայի և վենետիկի Մուրաստ-Ռափայէլեան վարժարաններէն ելած Մկրտիչ Պէշիկթաշեան, պաշտելի բանաստեղծը, մեծ ազգասէր գործը և ուրիշ Ռափայէլեան սանի մը՝ Մրապիոն Հէքիմեանի հետ՝ հայ թատրոնի հիմնադիրը, Թովմաս Թէրզեան ու Մկրտիչ Անէմեան զմայելի թատրոնի հիմնադիրը, որոնց առաջինը նաեւ բազմարդիւն ուսուցիչ, Արփիար բանաստեղծները, որոնց առաջինը նաեւ բազմարդիւն ուսուցիչ, Արփիարեան, որ իր Մխիթարեան վարժեան վարպետներու գործը խորապէս յար Արփիարեան, գոնէ անոնցմէ տարբեր մոտածող, Բաշալեանի, գող, բայց լեզուական հարցին մէջ անոնցմէ տարբեր մոտածող, Բաշալեանի, Զօհրապի և ուրիշ քանի մը գրողներու հետ՝ շարունակելով Գրիգոր Զօհրապի և ուրիշ քանի մը գրողներու հայերէնի սկսած գործը նոր հայերէնի զտման մէջ, Օտեանի և Պետրոս Դուրեանի սկսած գործը նոր հայերէնի զտման մէջ, Պալղիլ սկսող ինքնատիպ ու առոյդ բանաստեղծ Հրաչ Քաջարենցը, Փարիզի երբեմնի Մուրաստեան վարժարանէն՝ Մամուրեան մեծ գրագէտը, Մկրտիչ Փորթուգալը ու Յովհաննէս Սագրեանը որոնք եղան ոչ միայն պետական բարձր անձնաւորութիւններ Օսմաննեան կայսրութեան մայրապետական բարձր անձնաւորութիւններ Օսմաննեան կայսրութեան մայրապետին մէջ, այլ և խորապէս ազգասէր Հայեր ու հայ բանասիրութեան իրենց նպաստը բերել ցանկացող խուզարկու մտքեր, Գրիգոր Պըյըգլը, ուսումնահայ անուանի անձնաւորութիւնը և ուրիշներ։

Կարելի է ու պէտք է նաեւ յիշատակել Երուանդ Ռսկան արժէքաւոր արձանագործը, Էտկար Շահին և կարապետ Ադամեան յայտնի նկարիչները, Գուրգէն Ալէմշահ տաղանդաւոր երգահանը, որոնք վենետիկի Մուրաստ-Ռափայէլեան վարժարանի աշակերտներ եղած են, ինչպէս և Պետրոս Ադաման մեծ դերասանը, որ իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Պոլիս Մխիթարեան վարժարանի մէջ։ Եւ ասոնց հետ դեռ ուրիշներ զոր կը մոռնամ յիշատակել։ Խակ ասոնց շուրջ ստուար հոյլ մը լաւ Հայերու, իրենց ազգն ու Հայրենիքը, իրենց տոհմային լեզուն ու գրականութիւնը ջերմօրէն սիրող, արուեստի, գրականութեան հասկացողութիւն յարգանք ունեցող Հայերու, որոնք մեր ժողովուրդին նոր ժամանակը ու յարգանք Հայերու, որոնք մեր ժողովուրդին նոր ժամանակը

ներուն մէջ կատարած յառաջադիմական բոլոր ձեռնարկներուն իրենց աջակցութիւնը բերած են:

Այս անուանացանկը սակայն, ինչքան ալ անկատար, արդէն իսկ շատ պերճախօս է ինքնին և հասկանալի կը դարձընէ թէ ինչու բովանդակ հայ ժողովուրդը արդարեւ պարտականութիւն ունէր Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններու հարիւրամեակին առթիւ բովէ մը սորի կանդնելու և մեծարանքի ու երախտագիտութեան իր տուրքին ընծայելու այդ մեծ կրթարաններու հիմնադիրներուն ու վարիչներուն:

Եոր ժամանակիներուն մէջ մենք ունեցեր ենք Մուկուայի Լազարեան ճեմարանը, Լջմիածնի Գէորգեանը, Թիֆլիսի Ներսիսեանը, Խրիմեանի օրով Վարագայ դպրոցը, Խարբերդի մէջ Թլկատինցիի վարժարանը, Պոլսոյ իւսկիւտարի Ճեմարանը, Կեդրոնականը, Պէրպէրեանը, Արմաշի Պլրեվանքը, Երուսաղէմի և այժմ Մնթիլիասի ժամանդաւրաց վարժարանները. ասոնց մեծագոյն մասէն ժամանակագրապէս առաջ, ու յետոյ՝ անոնց հետ մինչեւ ցարդ հայ կրթական գործին առաջին կարգին վրայ՝ շողացած է ու կը շարունակէ շողալ, անշինելի վայրով մը, Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարաններու մտաւրական - ազգասիրական չքեզ լոյսը:

Ու ես, այդ յարգանքի ու շնորհապարտութեան ընդհանուր զգացումէն զատ զոր ամէն ազգասէր, գեղասէր ու գրասէր Հայ պէտք է ունենայ Մուրատ-Ռափայէլեան կրթարաններուն և անոնց վարիչներուն հանդէպ, ունիմ անձնական պատճառ մը եւս այդ զգացումներն իմ մէջս խորապէս արմատացնող, այն է որ քիչ մը ես ինքս ալ աշակերտ եմ Մուրատ-Ռափայէլեան հաստատութեանց, որովհետեւ Պեշիկթաշի թաղային վարժարանին մէջ ունեցած եմ իբր ուսուցիչ, Եղիազար Մուրատեանին և ֆրանսացի տիկին Պլանչ Լըսիրին հետ՝ որ վրաս ազգած են, վենետիկի Ռափայէլեան վարժարանի սան մը, Սրապիոն Թողլեան, ուսմանթիկ թարերգակ, հրավառ հոգի, որ Ալիշանը, Հիւկօն ու Լամարթինը ինծի ճանչցուցած ու սիրցուցած է, և Կեդրոնականին մէջ Տէմիրճիպաշեանի, Զերտղի, Մատաթիւա Գարագաշեանի, Սրուանձտեանցի, Օրմանեանի հետ՝ որոնցմէ իւրաքանչիւրը որոշ ազգեցութիւն ունեցած է վրաս, և ֆրանսացի լաւ ուսուցիչներու հետ՝ որոնցմէ օգտուած եմ, իբր մասնաւրապէս սիրուած ուսուցիչ ունեցած եմ այն նուրբ բանաստեղծը ու քրանսական մեծ քերթողներու հատընտիր էջերը զմայլելի կերպով մեխարանող դասախոսը՝ որ էր Թովմաս Թէրլզեան:

Ահա ինչու սրտիս բոլոր ջերմութեամբ կ'օրէնքմ Մխիթարեան կը թիչներուն և անոնց մեծարժէք աշակերտներուն կատարած գործը, և կը մաղթեմ որ այդ գործը յաւիտեան շարունակուի յօդուտ հայ ժողովութիւն և հայ մշակոյթին:

Փարիզ

ԱՐԵԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՈՈՒՄԱՆԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԸ

Ա.

Դպրոցի մը սովորական յորելեանը չէ միայն որ կը տօնուի Մուրատ-Ռափայէլեան կրթարաններու այս զարադարձով:

Ճիշտ է՝ հարիւր տարին ալ պատկառի ըրջան մըն է զպրոցի մը կեանքին մէջ, ու հետեւաբար արժանի ընդհանուր ուշադրութեան առարկայ դառնալու տօնը: Փոքրիկ ժողովուրդի մը մէջ՝ զոր ալիքները անընդհատ կը քշեն ափունքէ տփունց և որուն ծոցին մէջ շատ կարճ կը տեւեն մարդոց ճիգերը ու անոնց պտուղը՝ շենդ զէպը մըն է ինքնին զպրոցի մը բուլութ դարբ:

Բայց Մուրատ-Ռափայէլեան այս դարադը տարբեր գէպք մըն է հայ ժողովուրդի մտաւոր կեանքին մէջ: Ան կը թական յորելեան մը չէ միայն՝ որպէսզի պանձացուէր սեղմ հետաքրքրութեան մը շրջանակին մէջ, այլ համազգային տօն մըն է աւելի, որ կ'ոգեւորէ բովանդակ հայ ժողովուրդը:

Նախ անոր համար որ կարելի չէ Մուրատ-Ռափայէլեան այս տօնը մեկուսացնել, ու զայն վերածել զպրոցական հանգիսութեան մը: Կրթական այդ յարկերը առանձինն չեն հայ ժողովուրդի մշակոյթի պատմութեան մէջ: Անոնք լծորդուած են Մխիթարայ Տան, ու խառնուած անոր սեփական կեանքին: Տօնը բովանդակ Մխիթարեանց հետ ունեցած իր դարաւոր առընչութեանը համար, ու յետոյ այն հոգեկան կապին համար՝ զոր ունեցած է ուղակի յորելեար հիմնարկութեան հետ:

Արդարեւ Մուրատեան վարժարանը՝ որ մը առաջ զոյութիւն առաւ Փարիզ, լոյսի մեծ սոսանին մէջ իսկ լոյս ջամբելու հեռաւոր գաղութներէն եկող հայ մանուկին, առաջին իսկ վայրկեանէն զրա-

զոյգ կրթարանները սովորական դպրոց մը չեղան, այլ երկու բացառիկ օճախ՝ ուրկէ ամբողջ դար մը սերունդներ եկան իրենց հոգիին մէջ կրակ լեցնելու, ու գացին սփոռուելու հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ՝ ամենուրեց փոխանցելով կայծ մը իրենց ներսէն: Բաւական է ակնարկ մը նետել այն շբեղ շարանին վրայ՝ որ իր հոգին պատուաստեց Մխիթարեանց շունչին տակ այդ զոյգ յարկերուն մէջ, և որ յետոյ գնաց գեր ստանձնել հայ ժողովուրդի ծոցը՝ իր բեմի ուհիվիրայ և քերթող, իբր զրազէտ և հրապարակազիր, իբր գիտնական և արուեստագէտ, իբր յեղափոխական և ուսուցիչ, առանց յիշելու գեռ անոնք ուրոնց կարկառուն եղան իրենց անհատական ասպարէզներուն մէջ ալ՝ իբրեւ բժիշկ և իրաւաբան, իբրեւ պաշտօնատար և ճարտարագէտ:

Արդար էր ուրեմն հետաքրքրութիւնը զոր ամբողջ ազգը ցուցուց այս զարադին առթիւ, և բնական՝ ոգեւորութիւնը զոր ան ստեղծեց:

Բ.

Ուսմանահայ գաղութը տարբեր շարժափներ ալ ունի մասամբ նաեւ իբր նկատելու այս տօնը, – նախ Մխիթարեանց հետ ունեցած իր դարաւոր առընչութեանը համար, ու յետոյ այն հոգեկան կապին համար՝ զոր ունեցած է ուղակի յորելեար հիմնարկութեան հետ:

Արդարեւ Մուրատեան վարժարանը՝ որ մը առաջ զոյութիւն առաւ Փարիզ, լոյսի մեծ սոսանին մէջ իսկ լոյս ջամբելու հեռաւոր գաղութներէն եկող հայ մանուկին, առաջին իսկ վայրկեանէն զրա-